

تيجان الصّواب

في قيام الامام في المحراب

۲۰ — ۵ — ۱۳

مسئلہ - از جبل پور قریب مسجد کو توالی مرسلہ مولانا مولوی شاہ محمد عبدالسلام صاحب قادری برکاتی ۶ جمادی الاخرہ ۱۳۲۶ھ

اما بعد ما يقول سيدنا وسندنا ومولنا ومرشدنا والذخريو مولنا وعذنا ووسيلتنا وبركتنا في الدنيا والدين آية من آيات الله رب العالمين نعمة الله على المسلمين اعلم العلماء المتبحرين افضل الفضلاء المتصدرين تاج المحققين صراج المدققين مالك ازمة الفتاوى والمفتين ذوالمقامات الفاخرة والكمالات الزاهرة الباهرة صاحب الحجة القاهرة مجدد المائة الحاضرة العلامة الاجل الابلج حلال عقدة مالا ينحل بحج العلوم كاشف السرا المكتوم صدر الشريعة عي السنة المحدث الفقيه العديم النظير

والفخر يلا زالت لوا مع افكاره توضيح غوامض المشكلا

وانوار اساره

المعضلات في هذا المرام **سوال اول** امام راتب اگر محراب راگزاشتہ در مسجد یا در صحن بازای وسط قیام نماید آیا این ترک مقام معین و مقام در غیر محراب مکروه باشد یا نه بر تقدیر اول آنچه در کتاب مستطاب رد المحتار در باب الامامة مذکور است و الظاهر ان هذا في الامام الراتب لجماعة كثيرة لسلا يلزم عدم قيامه في الوسط فلو لم يلزم ذلك لا يكره فيما المراد منه و بر تقدیر ثانی آنچه در همان کتاب در مکرهات الصلوة مسطور است و مقتضاه ان الامام لو ترك المحراب وقام في غيره يكره ولو كان قيامه وسط الصحن لانه خلاف عمل الامة وهو ظاهر في الامام الراتب دون غيره والمنفذ الخ فمالمستفاد عنه از عبارات اولی مفهوم می شود که ترک محراب سبب کراهت نیست بلکه لزوم عدم قیام فی الوسط باعث کراهت است پس اگر امام راتب هم ترک محراب نموده در غیر محراب بمجاذات وسط صحن قیام نماید در مسجد باشد یا در صحن مسجد با جماعت قلیل که از عدم مجاذات وسط صحن لازم نیاید مکروه نباشد و از عبارات اخیری استفاد می شود که امام راتب را ترک محراب و قیام در غیر محراب مطلقاً اگر چه بازای وسط صحن باشد و سبب کراهت است و بر کجای که بود اندرون مسجد یا بیرون مسجد در صحن و غیره مکروه باشد لانه خلاف عمل الامة و ظاهر هما يدل على التضارب والتناقض بينهما فكيف التطبيق **سوال دوم** قیام امام در محراب بطوریکه مصرح فقہائے کرام رحمہم اللہ تعالیٰ است یعنی قیامه خارجہ و سجودہ فیہ چه حکم دارد مباح یا سنت امام محمد رحمۃ اللہ علیہ در جامع الصغیر می فرماید عن یعقوب عن ابی حنیفة رحمہ اللہ تعالیٰ لا بأس ان يكون مقام الامام في المسجد وسجودہ في الطاق ويكره ان يقوم في الطاق اھلکنا فی الهدایة و در کتاب الآثار می نویسند و اما نحن فلا نرى بأسا ان يقوم بحمال الطاق ما لم يدخل فیہ اذا كان مقامه خارجا منه و سجودہ فیہ وهو قول ابی حنیفة رحمۃ اللہ علیہ نفی عن هذه العبارات

الاذن والوخصۃ فیہ واز اکثر کتب معتدہ فقہیہ ہم جواز مطلق مفہوم می شود کہ عبارات متون و شروح معتبرہ مشہورہ بیکرہ قیام الامام
 فی الطاق لا بیکرہ سجودہ فی الطاق اذا کان قائماً خارج المحراب الخ ملخصاً یعنی کنز لا سجودہ فیہ و قد ماہ خارج الخ
 مختصراً و در مختار لا بیکرہ ان قام الامام فی المسجد و مسجد فی الطاق الخ مختصراً قہستانی و غیرہا من العبارات المتقاربت لہا
 مشعر بہین معنی خواہند شد از این تصریحات معلوم می شود کہ قیام امام در محراب بطور مذکور مباح و جائز است نہ کہ سنت و مندوب پس از ترک
 محراب و قیام در غیر آن بیح کراہت لازم نیاید اما علامہ محقق شامی رحمۃ اللہ علیہ در رد المحتار از معراج الدرایہ و بسوط نقل می فرماید السنۃ
 ان یقوم فی المحراب لبعثت ل الطرفان ولو قام فی احد جانبی الصف بیکرہ الخ ایضاً السنۃ ان یقوم الامام ازاء وسط
 الصف الا ترى ان المحارب ما نصبت الاوسط المساجد و ہی عینت لمقام الامام ایضاً و الاصح ما روی عن ابی حنیفہ
 انه قال اکرہ ان یقوم بین الساریتین او فی زاویۃ او فی ناحیۃ المسجد او الی ساریۃ لانه خلاف عمل الامۃ قال علیہ الصلوۃ
 والسلام توسطوا الامام الخ و از آثار خانہ می آرند و بیکرہ ان یقوم فی غیر المحراب الا بضرورۃ و نیز می فرماید یفہم من قوله او الی
 ساریۃ کراہت قیام الامام فی غیر المحراب و یؤیدہ قولہ قبلہ السنۃ ان یقوم فی المحراب و کذا قوله فی موضع اخر و سنۃ ان
 یقوم الامام ازاء وسط الصف الی اخر ما هو المنقول و المذکور فیہ کل ذلك یدل علی ان السنۃ للامام ان یقوم فی المحراب
 و بیکرہ ان یقوم فی غیرہ فمما صورۃ التطبيق بین هذه الاقوال المختلفۃ او التزجیر لواحده علی وجه یتبین بہ الصواب و الحکم
 الصحیح ای امام راتب را قیام در صحن مسجد بجای ذی محراب در صف کما هو المعتاد فی دیارنا بنا بر اعتبار فرق مسجد صفی و شرفی جائز دانستہ شدہ با وجہ
 دیگر فالسئول من الحضرة العلیۃ البھیۃ السنیۃ الرضویۃ المطہرۃ القدسیۃ ان نستفیض بتحقق المقام و توضیح المراد
 بحیث یدکشف بہ المشکل و ینحل بہ المعضل فتطمئن بہ الاوهام - بینوا توجروا - فقیر حقیر مستہام غلام تراب الاقدام اذل خدام
 الحضور عالی مقام احقر الطلبة محمد عبدالسلام سنی حنفی قادری جیپوری عفی عنہ

الجواب

بسم الله الرحمن الرحيم - محمداه وفضلی علی رسولہ الکریم اما بعد بر ضمیمہ منیر ہدی تخمیر بولتنا الفاضل الکامل العالم العادل
 التقی النقی الحنفی الوفی الصفی الزکی الذکی السنی السنی الجلیل المولوی الشاہ محمد عبدالسلام القادری البرکاتی السنی الحنفی سلمہ اللہ تعالی بالغزوالاکرام
 والسلامۃ والسلام وحمایۃ الاسلام وجعلناہ دایاہ دارالسلام آمین آمین یاذا الجلال والاکرام مستتر نمیت کہ مسلمہ سلمہ سامی برچار سوال
 اشتمال دارد یکے نفی تنافی از دو عبارات علامہ شامی کہ جائے منبائے کراہت در حق امام عدم توسط صف را دانستہ است نہ ترک محراب را تا آنکہ اگر
 میانہ صف ایستد کراہت نبود اگر چه ترک محراب گوید و دیگر جانفس ترکش را تا آنکہ اگر در غیر محراب ایستد کراہت باشد گویم نہ نصف باش دوم دفع تنازع
 از تمضیصات متون و غیرہا کہ قیام بر نفس محراب را کرده فرمودہ اند و باز اسے او است دن را چنانکہ سجده در محراب افتد بہ لفظ لا باس بہ کہ مفید موجود
 اباحت عاری از فضیلت بلکہ در غالب اطلاق مشعر بکراہت است تعبیر نموده و تصریحات بسوط امام خواہر زاده و معراج الدرایہ و آثار خانہ نیز غیرہا کہ
 قیام امام در محراب سنت است و ترکش موجب کراہت و اسازت سوم آنکہ امام راتب را ترک محراب باوصفت توسط صف در مسجد صفی خواہ شرفی مکروہ باشد

یا خیر چہ ارم آنکہ امام را بازائے محراب ایستادن چنانکہ سجده درون طاق باشد سنت و وجہ فضیلت است یا محض سباح دو سوال پیشین متشابہ و متماثل است عبارات اول شامی کہ ترک محراب را وجہ ایراث کراہت نداشت بانصوح متون موافق می آید کہ قیام بازائے محراب را لباس بہ گفتند پیداست کہ ترک سباح کراہتے ندارد و عبارات دومش باقوال مسبوط و مامعہ شایعت نماید کہ قیام فی المحراب چون سنون است نفس ترکش ہر آئینہ مکروه و زبون است و سوال سوم نیز از ہمیں ناشی ناشی آمدہ کہ اونیز از کراہت و عدم کراہت ترک محراب مستحسن می راند و اگر سبک بنگرد سوال چہ ارم نیز از ہمیں گریبان سر برزدہ زیرا کہ چون بتصریحات المہ ذہب قیام و نفس طاق مکروه است لاجرم آنجا کہ حکم فضیلت یا سلب کراہت کنند مراد نباشد مگر قیام بازائے او قریباً پس سوال ازدو شق فضیلت و اباحت محضہ راجع شود بتخالف مافی المتون و المسبوط پس گریہ کہ این جا باید کشود ہمیں است کہ معنی قیام فی المحراب و حکمش در حق امام از کراہت و اباحت و استحباب چیست و ہرچہ منفع شود در کلمات کرام این چہ تنافی است فقیر گوید یعنی فیض اللہ لہ اما دفع ممانع میان حکم سنت و تعبیر لباس بہ نظر ظاہر خود آسان است کہ لباس گاہے برای دفع توہم لباس آید گو آنکار خود سنت بلکہ واجب باش قال اللہ تعالیٰ ان الصفا والمروة من شعائر اللہ فمن حج البیت او اعتمر فلا جناح علیہ ان یطوف بہما عودہ بن الزبیر رضی اللہ تعالیٰ عنہما خارا اش حضرت ام المومنین محبوبہ رب السلمین عائشہ صدیقہ نبیہ الصدیقہ صلی اللہ تعالیٰ علیہا و آلہا و سلم را ازین بیت پرسید و گفت فواللہ ما علی احد جناح ان لا یطوف بالصفا والمروة ام المومنین فرمود بس ما قلت یا ابن اخی ان ہذا لو کانت کما اولتہا علیہ کانت لا جناح علیہ ان لا یطوف بہما ولكنہا انزلت فی الانصار کما نوا قبل ان یسلموا یجلون لمناداة الطاغیۃ انتی کما نوا یعبد و ما عند الممثل فکان من اهل یتخرج ان یطوف بالصفا والمروة فلما اسئلوا سئلوا رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم عن ذلك قالوا یا رسول اللہ انما کنا نخرج ان نظوف بین الصفا والمروة فانزل اللہ تعالیٰ ان الصفا والمروة من شعائر اللہ الایہ وقد سن رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم الطواف بینہما فلیس لاخذ ان یتبرک الطوف بینہما نظر کردنی است ام المومنین چہاں نفی حرج را بردن تویم حرج مرزد آمد و ہم مرزدہ لیکرم دلیل ساطع رو کرد کہ اگر چنان بودے لاجناح علیہ ان لا یطوف بودے نہ ان یطوف یعنی منافی و وجوب نفی حرج از ترک است نہ از فعل کہ او خود لازم و وجوب است زیرا کہ واجب را در ترک حرج باشد و ثبوت حرج دران مستلزم انتقائے آن از فعل است و اثبات لازم منافی ثبوت لازم نباشد بلکہ موکد و مقرر آن است یعنی شریف بالطف و انحصار لفظاً و فرمود و لهذا چون عودہ این حکایت پیش ابو بکر بن عبد الرحمن بن حارث بن ہشام برد ابو بکر گفت ان ہذا العلم و آیت راسیہ دیگر از اہل علم آرد کہ احسا ذکر اللہ تعالیٰ الطواف بالبیت و لم ینذکر الصفا والمروة فی القرآن قالوا یا رسول اللہ کنا نظوف بالصفا والمروة وان اللہ تعالیٰ انزل الطواف بالبیت فلرید ان الصفا فضل علیہا من حرج ان نظوف بالصفا والمروة فانزل اللہ تعالیٰ ان الصفا والمروة من شعائر اللہ الایہ قال ابو بکر فاسمع ہذا الایة نزلت فی الفریقین الخ رواہ الشیخان امی دگر نیز از ہماں دادی است کما لا یخفی در رد المحتار باب ما یکرہ فی الصلاۃ قبیل احکام المسجد است قد یقال ان لا یاس ہنا لدفع ما یتوہمان علیہ باسائیز در اوائل ادراک الفریضہ گوید لیس کاسۃ لا یاس ہنا بخلاف الاولی لان ذلك غیر مطرد فیہا بل قد تاتی بمعنی ہم در باب العیدین فرمود کلہ لا یاس قد تہن فی المنذوب کما فی البیرونی الجناز و الجہاد و منہ ہذا الموضع ایجا نیز از آرد کہ قیام فی الطاق را مکروه فرمودہ بود نہ تو ہم می شود کہ شاید ایرچہاں قیام کہ سجده در طاق افتد نیز مکروه باشد دفع امی التباس را لا یاس آوردند اما نفی تنافی از دو کلام شامی فاقول بخیر

سامی علامہ شامی رحمہ اللہ تعالیٰ در ہر دو باب کلام امام امام الکلام و کلمات علمائے کرام از مبسوط و درایہ و آثار خانیر آدرہ و مقفایش و النود
کہ قضیہ این سخن کراہت ترک محراب است مر امام را مطلقاً اگرچہ زیادہ صفت ایستہ این اطلاق را بنظر او دو تخصیص بود یکے استفاد از حکم مخصوص
و آن تخصیص امام غیر راتب است اسے در مسجد محلہ زیر کہ فرق احکام راتب و غیر او ہما نجاست اما مساجد القوارع و الجوامع العامۃ و
امثالہا فلا راتب لہا وان کان بلا فضل لہ علی غیرہ بل اکل فیہا سواء ولذ انک انت کل جماعۃ فیہا جماعۃ اولی و کان
الافضل فی کل جماعۃ ان تقام باذان و اقامۃ جدیدین کمانص علیہ فی الخانیۃ و غیرہا و بیناہ فی فتا و لنا علم تصریح
فرمودہ اند کہ بعد امام راتب اعنی بعد جماعت اولی در مسجد محلہ امام دیگر را باید کہ از محراب عدول نماید **اقول** ولعل ذلک ابانۃ لشرک
الاولی و تنبیہا علی ان من تاخروا عن اشرف المقامات و ایضا قد تأدی عن المسجد فلا یکرم فی صلاۃ عمرتین لحدیث
لا یصلی بعد صلاۃ مثلہا رواہ ابن ابی شیبۃ عن امیر المؤمنین الفاروق الاعظم رضی اللہ تعالیٰ عنہ من قوله و ظاہر کلام
الامام محمد انہ عن النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم قال المحقق علی الاطلاق فی الفتح و محمد اعلم بذلک من اء و قد حملہ
علی الجماعۃ الثانیۃ الامامان الجمیلان فخر الاسلام و فخر الدین قاضی خان قال فی البحر فالجاصل ان تکرار الصلاۃ ان کان
مع الجماعۃ فی المسجد علی ہیئۃ الاولی فمکروہ الخ و فی رد المحتار عن الغنیۃ عن البرازیۃ عن ابی یوسف اذ المکن علی ہیئۃ
الاولی لا تکرہ و لا تنکرہ قال و ہوا الصحیح و بالعدول عن المحراب فختلفت ہیئۃ و فیہ عن التتارخانیۃ عن الولوالجیۃ وہ ناخذ
این تخصیص چون مبنی بر تخصیص بود ہر دو جا اورا بیان نمود و در مکروہات خود سخن در آن نفرمود بلکہ در آخرش بجلہ فاغتفر ہذا الفائدۃ لب کثرت
دوم آنکہ از حکمت و علتش استنباط خواست و تحقیقش علی ما قول چنانست کہ معہود و متوارث الزمان برکت تو ان حضور سید الانس و الجان و علی
آل افضل الصلوۃ و السلام قیام امام در محراب است فاما ظاہر این سنت بقصود لعینہا نیست بلکہ لغیرہا و اصل سنت توسط امام در صفت است
لحکم بالغۃ سیأتیک بیان بعضها انشاء اللہ تعالیٰ و لہذا جائیکہ قیام در محراب با توسط صفت بر طرف اقتدا اعنی جمع میان ہر دو تو ان کرد
آنجا توسط صفت اختیار کنند و قیام محراب را ترک دہند مثلاً چون مسجد صغیری در جنب شتومی باشد و مردمان بکثرت گرد آمدند کہ ہر دو مسجد بصدیق صلاۃ
یکے شد آن گاہ را امام را حکم است کہ محراب گزارشہ بکنار دیوار ایستہ تا میانہ صفہا باشد فی رد المحتار عن معراج الدرایۃ عن مبسوط الامام بکہ
خواہر زادہ السنۃ ان یقوم فی المحراب ليعتدل الطرفان و لو قام فی احد جانبی الصف یکرہ و لو کان المسجد الصغیری بجنب
الشتومی و امتلاً المسجد یقوم الامام فی جانب الحائط لیستوی القوم من جانبیہ و الاصح ما روی عن ابی حنیفۃ الی قولہ
قال علیہ الصلاۃ و السلام توسط الامام پس این استدلال بحدیث و آن فرع نفیس خاصہ بعد آن مقال کہ السنۃ ان یقوم فی
المحراب و تعلیلش بآن کہ ليعتدل الطرفان و تعقیبش بقول او و لو قام فی احد جانبی الصف یکرہ این ہر ہا دلیل روشن است
بر آنکہ اصل مقصود توسط امام است نہ نفس قیام فی المحراب آرس غالب آنست کہ محراب بمقام تقادل طرفین است چون صفت کامل باشد خود
ظاہر است و آن گاہ بزرگ محراب ترک سنت مقصودہ بالفعل نقد وقت است ورنہ در عائدہ مساجد استکمال صفت پس آیند گاہ موجود متوقعی باشد یا
زیادتش بہیکہ توسط موجود از ہم باشد پس ترک محراب تعرض بزرگ سنت و مخالفت عمل است بود و احکام فقہیہ بر امور غالبہ السحاب و باید ازین مخرج

پسینت قیام فی المحراب کردہ اندا اگر مسجد در جائے خالی بعید از عمر و مورد باشد کہ ہمیں چند کساں در و حاضر اند و آن بقدر زیادت اصلا متوقع نیست آنجا اگر امام راتب در گوشہ از مسجد میانہ صفت موجود است ظاہر مخالفت سنت نباشد زیرا کہ سعنت قولیہ وسطوا الاما خود ادا شد و سنت فعلیہ متبنی بر ہمیں حکمت بود و این جا از عدم توقع زیادت مذکورہ خود را بعرض مخالفت افگندن لازم نیست و فعل متواتر از زمان اقدس در مسجد است کہ از اشہر و اعمر مساجد بود همچو مسجدے خالی را بر آن قیاس نتوان کرد و گراہست حکم شرعی است بے دلیل شرعی رنگ ثبوت نیا بد پس ظاہر این صورت نادر تر باشد این است مطح نظر علامہ شامی و این جملہ مطالب را با وجہ کلام درین دو لفظ ادا فرمود و الظاہر ان هذا فی الامام الواتب لجماعة کثیرة فمعنی قوله الامام الواتب ای امام الجماعة الاولى دون الثانية و هو فی مسجد المحللة ظاہر و فی غیرہ کل امام لان جمیع جماعاتہ اولی فالکل فی حکم الواتب فی مسجد المحللة و معنی قوله لجماعة کثیرة ای واقعة او متوقعة و کذا قوله لئلا یلزم ای حالا او مالاظنا و احتمالا هذا ما یعطیه الفقہ فی تفسیر کلامہ و تبیین مواہمہ و الله تعالی اعلم با حکامہ لکن اذا تجا کہ برخلاف تخصیص اول اینجانیست کہ مفید او باشد بہت نبود باستظهار خودش بودن او تصریح نمود و در آخر امر بتأمل فرمود زیرا کہ می تواند کہ شارع علیہ الصلاة والسلام را در نفس قیام امام راتب فی المحراب حکمتے باشد پس جزم بکنم نتوان نمود کما هو داب العلماء فی اجماعهم این را تا فی توان گفت کہ جائے بخصوص و مفاد از انصوص اقتصار در زیدہ و جائے بر آن خود استظهار خصوصے و گرنہ نظر این ترک و انظار و اقتصار و استظهار در کلام شرح و تفسیر و خود علامہ شامی بوفور یافت می شود و فانہم اذا لم یجزوا بما استظہر و المیتات لہم المثنی علیہ و انما یشون علی المنصوص و یقطعون الیہ و یقفون ذلک اما تحقیق کلام در تفسیر و احکام محراب و قیام **فاقول** و بالله التوفیق و بہ الاعتصام حضرت عنہ منزہ از صورت جلت آلاءہ و توالت نعمادہ درین عالم ہر شیئی را صورتے داده است و ہر صورت را حقیقتے نہادہ شرع مطہر در غالب احکام مطح نظر حقیقت شمی را داشت و صورت را نیز حمل بگنایت اسے با احکام کہ تہا بر صورت میرود و گاہے مجموع حقیقت و صورت بیات اجتماعیہ ملحوظ می شود و کل ذلک جلی عند فضلکم لا یخفی علی مثکم پس چنانکہ مسجد را حقیقتے است و آن بقعہ مخصوصہ بوقوفہ للصلاة مفرزة فی جمیع الجهات عن حقوق العبادت کہ بیچ بنائے عمارت را در سخ ماہیتش مدخل نیست فی الخانیہ و فی الہندیۃ عن الذخیرۃ عن الواقعات للامام الصدر الشہید رجل له ساحة لا بناء فیہا مرقوما ان یصلوا فیہا ابد و امرہم بالصلاة مطلقا و لوی الابد صارت الساحة مسجد الوما ت لا یورث عنہ اہ مختصرا در آیہ کریمہ انما یعمر مسجدا لله من امن بالله و کریمئ و لا تباشر و ہن و انتم عاکفون فی المسجد و حدیث خیر البقاع المساجد و شر البقاع الا سواق رواہ الطبرانی و ابن حبان و الحاکم بسند صحیح عن ابن عمر و معناه مسلم عن ابی ہریرة و لا حد و الحاکم عن جابر بن مطعم رضی الله تعالی عنہم عن النبی صلی الله تعالی علیہ وسلم و حدیث الصلاة بجا المسجد الا فی المسجد رواہ الدارقطنی عن جابر بن ہریرة و فی الباب عن امیر المؤمنین علی و عن ام اہلومنین الصدیق رضی الله تعالی عنہم کلہم عن النبی صلی الله تعالی علیہ وسلم و اکثر اہل حدیث و احکام فقہیہ متعلقہ لمیاجد نظر اصلی یا کلی بہمیں حقیقت است و در صورتے است کہ عبارت از بنائے مخصوص بر وجہ مخصوص باشد در آیہ کریمہ و لولاد فغ الله الناس بعضهم ببعض لهدمت صوامع و بیع و صلوات و مساجد یدکر فیہا اسم الله کثیرا و کریمہ و السدین اتخذوا مسجد اضواء حدیث ابنو المساجد و اتخذوا ہا تجا رواہ البیہقی عن انس و ابن ابی شیبہ عنہ و عن ابن عباس

رضی اللہ تعالیٰ عنہم عن النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم وحديث ما امرت بتشييد المساجد رواه ابوداود عن ابن عباس
رضی اللہ تعالیٰ عنہما بسند صحیح عن النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم غسله فمش، وکجا مسجد یاب زره غیر بامان میں صورت ست
بمخاض محراب صورتی دارد و آن طاق معین در مدار قبلہ است و تحقیقش کہ این صورت بر آن علم باشد موضع ست از مسجد برائے قیام امام محوظ
ہو و لحاظ کیے آنکہ در عرض مسجد کہ خط عمود ست بر خط مارا از صلی قبلہ چنانکہ در دیار ما جنوباً شمالاً واقع در وسط بود و حدیث و تبطوا العام
وسنت والخلل رواه ابوداود عن ابی ہریرة رضی اللہ تعالیٰ عنہ عن النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم وحکمت در آن تعدیل
واعتدال در قرب و بعد رجال و سماع قرأت و اطلاع انتقال و سریان فیوض برین و شمال از امام ست و دوم آنکہ در جهت قبلہ تا حد تیسر شری و
عادی ہر چیز تا متر اقرب بقبلہ باشد و حدیث کان بین مصی رسول اللہ صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و بین الجدار و ممر شاة رواه اللہمة
احمد و الشیخان عن سہل بن سعد رضی اللہ تعالیٰ عنہ و حدیث کا یزال قوم بتأخرون حتی یؤخرہم اللہ عن وجہ رواه مسلم
و ابوداود و النسائی و ابن ماجہ عن ابی سعید رضی اللہ تعالیٰ عنہ عن النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم و حدیث ابن مسعود رضی اللہ
تعالیٰ عنہ لا یصلین احدکم و بینہ و بین القبلة فجوة رواه عبد الرزاق فی مصنفہ دروسے توسیع برائے مقتدیاں و پس
آیند گان و عدم تفسیق بر ذاکران و گزرندگان و عدم تعطیل پارہ از قبلہ مسجد باہمال آن و تفاوت حسن بقرب رحمت و نزدیکی رحمان ست جل و علا
فان احد كما اذا قام فی صلاتہ فانه یناجی ربہ وان ربہ بینہ و بین القبلة كما رواه الشیخان و غیرہما عن انس رضی اللہ
تعالیٰ عنہ عن النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم پیدا است و تعیین این موضع را بطاق معروف بلکہ بی بیج بنا ہرگز نیاز نیست تا آنکہ اگر مسجد
ساختہ سادہ باشد این موضع بتعیین و تحدید او خود متعین می شود و در زبان عرب نیز معنی محراب با صورت طاق جفت نیست عرباں ہر مکان رفیع
و صدر مجلس و اشرف مواضع بیت را محراب نامند لانه مما یتنافس فیہ و یتنازع علیہ فر بعد ادی الی حرب و قتال و فی الحدیث
اتقوا هذه المذابح یعنی المحاریب رواه الطبرانی فی الکبیر و البیہقی فی السنن عن عبد اللہ بن عمر و بن العاص رضی اللہ
تعالیٰ عنہما عن النبی صلی اللہ تعالیٰ علیہ وسلم قال المناوی فی التیسیر ای تجنبوا تحوی صدر و الجالس یعنی التناضس
فیہا و محراب مسجد حسب تصریح المثلث و تفسیر از ہمیں معنی ما خود ست لانه صدر المقام و مقدمہ و اشرف موضع فیہ لکونه مقام
الامام اوسط قطعۃ تلی القبلة لاجرم محراب را بطلق مقام فی المسجد تفسیر کردہ اند در مجمع بحار الا نوار است دخل محرابا الہم هو
الموضع العالی المشرف و صدر المجلس ایضا و منہ محراب المسجد و هو صدرہ و اشرف موضع فیہ و منہ محراب
کان یکرہ المحاریب ای لم یکن یجب ان یجلس فی صدر المجلس و یترفع علی الناس در قاموس فرمود المحراب العرف و صدر
البيت و اکرم مواضعہ و مقام الامام من المسجد و الموضع ینفد بہ الملائک فیتباعہ عن الناس در مختار رازی منتخب صحاح ست
المحراب صدر المجلس و منہ محراب المسجد در صراح ست محاریب پیشگاہ ہائے مجالس و منہ محراب المسجد در صباح المنیر ست
المحراب صدر المجلس و یقال هو اشرف المجالس و هو حیث یجلس الملوك و السادات و العظام و منہ محراب المصلی
و تاج العروس ست اما محراب نقلہ الہروی فی غریبہ عن الاصمعی و قال الزجاج المحراب از رفع بیت فی الدار
و ارفع مکان فی المسجد و قال ابو عبیدۃ المحراب اشرف الأماكن قال ابن الانباری سُمی محراب المسجد لانہ ارفع الامام

ادباً شدہ دلیل و اس اشتباہ حال امام ست بر قولے و تشبیہ بہ یہود و شہرہ اختلاف مکان بر قول اصح و وجہ اطلاق محراب **اقول** و فی تعلیل
الاشتباه نظر و اشتباہ فانه لا یحصل غالباً الا اذا زاد طول الصف و هو یحصل بدون القیام فی المحراب بل مع عدم المحراب
و البناء اصلاً و ایضاً ان ارید اطلاق الكل بنظر نفسه فان النظر له حد لا ینجا و نه فکما یجوز عند قیام الامام فی المحراب لبعده
ما یجوز ایضاً بدونه علی بعد اخروان اکتفی بالاطلاع و لو بواسطة من معه فی الصلاة فلا معنی للاشتباہ بالقیام فی
المحراب ولا شک ان الاخیر هو المعتبر والا لم یکن لكل من بعد الصف الاول ید من الاشتباہ ولا لمن فی طرفی الاول
علی بعد ینع النظر الا بالالتفات عن القبلة در رد المحتار صرح محمد فی الجامع الصغیر بالکراهة و التفضیل فانتقلت
المشائخ فی سببها فقیل کونه یصیر ممتازاً عنهم فی المكان المحراب فی معنی بیت آخر و ذلك صنیع اهل الکتب و اقصا
علیه فی الهدایة و اختار الامام السرخسی و قال انه الاوجه و قيل اشتباہ حاله علی من فی یمینه و یساره فعلى الاول یکره
مطلقاً و علی الثانی لا یکره عند عدم الاشتباہ و اید الثانی فی الفتح بان امتیاز الامام فی المكان مطلوب و تقدمه واجب و
غایة التقاط الملتین فی ذلك و ارتضاة فی الحلیة و ایدة لکن نازعه فی البحران مقتضی ظاهراً الروایة الکراهة مطلقاً و بان
امتیاز الامام المطلوب حاصل بتقدمه بلا وقوف فی مکان آخر و لهذا قال فی الولوالجیة و غیرها اذا لم یضق المسجد بسن
خلف الامام لا ینبغی له ذلك لانه یشبه تباین مکانین اه یعنی و حقیقة اختلاف المكان تمنع الجواز فشیمة الاختلاف
توجب الکراهة و المحراب وان کان من المسجد فصورتہ و هیأتہ اقمضت شیمة الاختلاف اه ملخصاً قلت ای لان المحراب
انسانبی علامة لمحل قیام الامام لیکون قیامه وسط الصف کما هو السنة لان یقوم فی داخله فهو وان کان من بقاع المسجد
لکن اشبه مکاناً اخر فاورث الکراهة و لا یخفی حسن هذا الکلام فافهم لکن تقدم ان التشبه انما یکره فی المذموم و فیما قصد
به التشبه لامطلقاً و لعل هذا من المذموم تا مل اه کلام الشامی **اقول** و لا محل للترجیح بعد ما افادنا قلا عن الولوالجیة
و غیرها انه یشبه تباین مکانین و حقیقتہ تفسد فشیمة تکره بل لوعده هذا دلیل براسه لکفی و شفی کما لا یخفی بدست
که این شبیه و تشبیه و اشتباہ ہمہ ہا ہمیں در محراب صوری ست نہ حقیقی اما قیام بمحاذات محراب صوری آنچنان کہ سجده در طاق افتد پس فی نفسہ کراہتہ
دارد لعدہم الوجوه المذکورة من التشبه و التشبیه و الاشتباہ فیہ فی فضیلتہ لما قد متنا انه لم یکن فی اصل السنة محراب صوری و لا
محاذاتہ پس نظر بذات خودش نباشد جز مباح از نیجا ست کہ این راست نگفتہ اند و چون مکروه ہم نبود دفع توہم را بالباس آدر دند آرس اگر این
قیام بمحل محراب حقیقی موافق آید کما هو الغالب لاجرم سنت باشد نہ ازاں رو کہ محاذات محراب صوری ست بل ازاں جهت کہ موافقات محراب حقیقی
ازین تحقیق این بگذارد روشن شد کہ اگر امام در مسجد صغیری بمحراب حقیقی ایستد یقیناً اصابت سنت یافته باشد و بیج کراہتہ بر و نبود گو محراب صوری از محاذی
ہم باش چنانکہ صغیری در عرض ازید از شتوی باشد آنگاہ باید کہ از محاذات طاق بجانب زیادت میل کند و بوسط صغیری بایستد تا بمحراب حقیقی قیام
کرده باشد و بدستور دشتوی نیز اگر طاق در حاق وسط نبود امام را طاق گزارشتہ بوسط شتوی عدول باید کہ محراب حقیقی بدست آید در ولایت افغانست
از علی زمان کہ قیام امام را در مسجد صغیری مکروه گویند دلیل بر آن از ہمان سئلہ سنت قیام فی المحراب چوں در سوالیکہ نزد فقیر ازاں ولایت آمدہ بود
دانود ناشی از اشتباہ معنی محراب است عزیزان ادرا محراب صوری گماشتند و از حقیقی غفلت کرده اند و دانستہ شد کہ قیام در صوری سنت نیست

بلکہ بمعنی تحقیق خود مکر و ہے ست دانکہ سنت ست بسجده صغی نیز نقد وقت ست پس کراہت از کجا امام ابن العمام در فتح این معنی را رنگ ایضاً داد کہ فرمود لولہ تبین (ای المحادیب) کانت السنۃ ان يتقدم فی محاذاة ذلك المکان لانه یحاذی وسط الصف وهو المطلوب اذ قیامہ فی غیر محاذاتہ مکروهہ اھ و اگر چنان باشد کہ صغی مطلقاً از صلاحیت اقامت جماعت بدرود زیرا کہ آنجا محراب صوری نتوان یافت و مجرد محاذات اگرچہ از دور بندہ نیست کما عملت وقد اعترفوا بہ والالہ میگویند بکراہت قیام الامام فی الصغی مطلقاً و این برخلاف عمل نیست جماعت ست مسجد را برود درجہ سرما و گرما از ہمیں رو بخش میکنند کہ بہر نوم اقامت جماعت بسجده نتوانند اگر این پارہ از قیام امام معطل ماند لاجرم جماعت را نیز لازم باشد ہم در پارہ شتوی صغیا بستن کہ انفراد امام بدرجہ خود مکروه ست پس از صغی بہرہ نیابند بکراہت بعض قوم در بعض احوال آن گاہ کہ شتوی ہمہ آمودہ شود و این یقیناً مخالف نیت و قصد جملہ بانیان و عمل و توارث عامہ مومنان ست باز در ہندیہ و بزار یہ و خلاصہ و ظہیر فی خزائن مفتین وغیرہ بکتب معتدہ است قوم جلوس فی المسجد الداخل و قوم فی المسجد الخارج اقام الموزن فقام امام من اهل الخارج فامہم وقام امام من اهل الداخل فامہم من یسبت بالشروع فهو المقتدون بہ کراہتہ فی حقہم چرا بلای نفی جنس مطلقاً سلب مستغرق نمایند چرا نگویند کہ امام مسجد صغی و مقتدیانش بہر حال در گرد کراہت اند زیرا کہ قیام فی المحراب لا ترک گفتند با جملہ این خطائے فاحش ست کہ ولایتیان دریں جزو زمان احداث کردہ اندازیں با خبر باید بود سخن ماندن ماند از استظهار علامہ شامی عاملہ اللطف النامی

اقول آنچه بالا گفته ایم غایت توجیہ کلام آن فاضل غلام بود و ہنوز کل نظر سے دیدن دارد ما ثور و موروث چنانکہ دانی ہماں قیام امام در محراب حقیقی ست و آن مقام اشرف موضع و صدر مسجد ست چنانکہ شنیدی پس ترک اوبے عذر شرعی عدول از افضل و خلوات متوارث العمل و فرع بسوط دلالت بر آن ندارد کہ اینجانی نفسہ اصلاً منظور نیست بلکہ غایتش آنست کہ توسط صف سنت عظیمہ ہم تراز آن ست چون ہر دو دست و گریبان شود اختیار بہنت توسط رود پس آنچه بدل می سپید کلمات اللہ را بر اطلاق آنها داشتن اگرچہ در کمال تحویل باشد غیر امام جماعت ثانیہ فی مسجد المحلہ را محراب حقیقی گزاشتن ست ہذا اخر الکلام فی ہذا المقام وقد اتضح بہ کل مرام و انکشف بہ جمیع الاوهام و التامت کلمات الائمہ الکرام و ما توفیقی الا باللہ المملک العلام والسلام مع الکرام علی مولدنا عبد السلام واللہ سبحنہ و تعالی اعلم و علمہ جل مجدہ اعدوا حکمہ

مسئلہ - از بنگالہ ضلع چانگام تھانہ را و جان موضع پھرام سلمہ مولوی اسمعیل صاحب ۴۴ شوال ۱۳۲۱ھ

چپی فرمایند علمائے دین و فضلائے شرع متین اندرین صورت کہ شخص مصلی ردائے خود را بپوشد کہ اولاً وسط ردایا بر پشت نہادہ و ہر دو سرش را تحت ابطین بیرون آوردہ باز جانب چپ را بر منگب راست و طرف راست را بر منگب چپ افکند حتی کہ ہر دو سرش نیز بطرف پشت و سرین رسد این صورت در حالت صلواتاً جائز ست یا نہ

الجواب

جائز ست فی الصحیحین عن عمر بن ابی سلمۃ رضی اللہ تعالی عنہما قال رأیت رسول اللہ صلی اللہ تعالی علیہ و سلم یصلی فی ثوب واحد مشتتلاً بہ فی بیت ام سلمۃ واضعاً طرفیہ علی عاتقیہ و للبخاری عن ابی ہریرۃ رضی اللہ تعالی عنہ